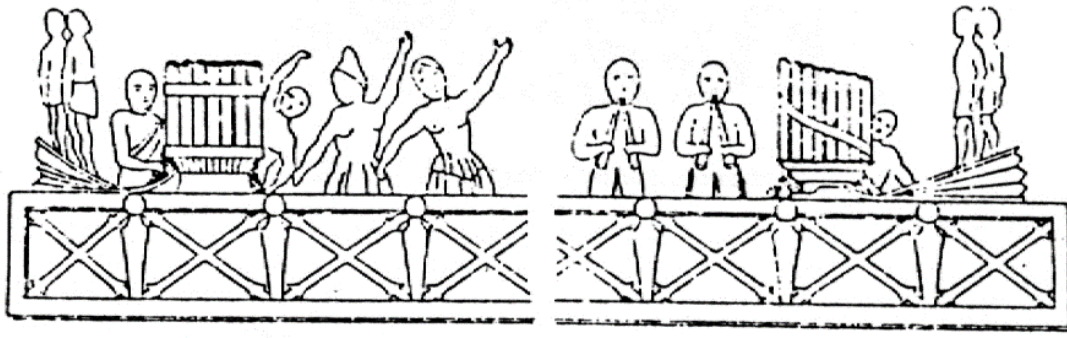

Konrad Zacharski

Teodozjusz a sprawa organów

Teodozjusz I to rzymski cesarz, który żył w latach 347-395 (panował od 379 r.). Co ten człowiek miał wspólnego z organami? Bezpośrednio być może niewiele. Ale zrobił coś, co odbija się echem niemal w każdym opracowaniu poruszającym temat rozwoju historycznego organów. To właśnie na polecenie tego władcy na hipodromie w Konstantynopolu ustawiono obelisk zwany Obeliskiem Egipskim lub, chyba nawet częściej, Obeliskiem Teodozjusza. Obiekt ten w rozmaitych źródłach organologicznych przywoływany jest jako chyba najważniejszy „świadek” w kwestii stosowania w organach miechów skórzanych (fałdowych). A dokładniej, w kwestii próby ustalenia od kiedy takie właśnie miechy wykorzystywane są w konstrukcji organów puszczalkowych. Wspomniane powyżej źródła niemal jednym głosem odwołują się tutaj do płaskorzeźbionego przedstawienia organów z miechami skózanymi, jakie rzekomo można odnaleźć właśnie na tym obelisku. Piszę „rzekomo”, bo dokładne umiejscowienie tego przedstawienia (reliefu) ma spore znaczenie z punktu widzenia jego datowania, a informacje jakie pojawiają się w literaturze (dość ogólne i nieprecyzyjne) uważnego i krytycznego czytelnika mogą wprowadzić w nie lada konsternację.

■ **il.1.** Przedstawienia organów z miechami skórzanymi na cokole Obelisku Teodozjusza.

Nie wiemy dokładnie kiedy pierwszy raz w organach piszczałkowych zastosowano miechy skórzane. Można snuć tutaj różne hipotezy, ale pewności nie mamy. Możemy jednak próbować określić kiedy rozwiązanie takie było już znane i stosowane. Wbrew pozorom to nie to samo. Ustalenie kiedy na pewno jakieś rozwiązanie było już stosowane nie jest równoznaczne ze stwierdzeniem, że dokładnie wtedy zastosowano je po raz pierwszy. Musimy o tym pamiętać.

Właśnie tę próbę - próbę określenia kiedy na pewno miechy skórzane stosowano już w konstrukcji organów piszczałkowych - podejmują źródła, z których chyba wszystkie jako dowód w tej sprawie przywołują wspomniany powyżej kamienny relief z obelisku. Zakłada się przy tym, że to co przedstawiono na płaskorzeźbie nie jest wytworem wyobraźni jej autora, lecz czymś w rodzaju dokumentu czy zapisu kronikarskiego. Relief przedstawia widzów zgromadzonych na hipodromie, wśród których odnaleźć można muzyków grających na organach zasilanych miechami skórzanymi. Skoro autor tak to przedstawił, to prawdopodobnie tak to widział w rzeczywistości. Na tej podstawie właśnie próbuje się określić kiedy na pewno organy z miechami skórzanymi były już rozwiązaniem znanym i stosowanym. Źródła poruszające tę kwestię za pewną datę zgodnie uznają tutaj koniec IV w. n.e. To wtedy właśnie (wydarzenie to datowane jest na lata między 390 a 393 r.) na hipodromie w Konstantynopolu ustawiono przedmiotowy obelisk zwany często imieniem panującego w tym czasie cesarza (Obelisk Teodozjusza).

Literatura organologiczna przyzwyczała nas do dwóch ważnych dat dotyczących początków organów piszczałkowych. Pierwszą z nich jest data wynalezienia tego instrumentu, a ściślej: zbudowania tzw. organów wodnych (hydraulis) - fakt ten datowany jest na ok. połowę III w. p.n.e., (za autora wynalazku uznaje się greckiego mechanika Ktesibiosa). Druga istotna data z początków rozwoju organów dotyczy wspomnianego już powyżej faktu wprowadzenia do ich konstrukcji miechów skórzanych. Z przytoczonych już powyżej przesłanek wnioskujemy właśnie, że miechy takie były w użyciu ok. IV w. n.e. Pojawia się tu jednak pewien problem. Obelisk zwany Obeliskiem Teodozjusza czy też Obeliskiem Egipskim tak naprawdę nie powstał w IV w. n.e. ale w XV w. p.n.e. Czyli blisko dwa tysiące lat wcześniej! Jak to?... obelisk z XV w. p.n.e., a przedstawienie organów z IV w. n.e.? Coś tutaj nie gra (nomen omen). Bo przecież z jednej strony... jeśli przyjęlibyśmy,

że zarówno obelisk jak i znajdująca się na nim płaskorzeźba przedstawiająca organy są “rówieśnikami” czyli pochodzą z XV w. p.n.e., to doszlibyśmy do dość absurdalnego wniosku, z którego wynikałoby, że organy z miechami skórzanymi były znane jeszcze zanim instrument ten w ogóle wynaleziono. I to ponad tysiąc lat wcześniej (wszak organy wynaleziono w III w p.n.e. a obelisk pochodzi z XV w. p.n.e.)! To trochę niedorzeczne, bo przecież dość trudno sobie wyobrazić wprowadzenie jakiegoś innowacyjnego rozwiązania w konstrukcji urządzenia, które samo w sobie w ogóle jeszcze nie jest znane (nie zostało wynalezione). Z drugiej strony jednak pamiętajmy, że źródła podają datowanie reliefu na IV w. n.e. Ale czy to znaczy, że ktoś właśnie w tym czasie (tj. w IV w.) na blisko dwutysiącletnim wówczas obelisku wyrzeźbił przedstawienie organów z miechami skórzanymi?

Jak pogodzić te wykluczające się wzajemnie informacje? Która wersja jest bliższa prawdy? Czy w ogóle ktoś zauważa tę sprzeczność? A może ktoś już w tym miejscu potrafi to wyjaśnić?

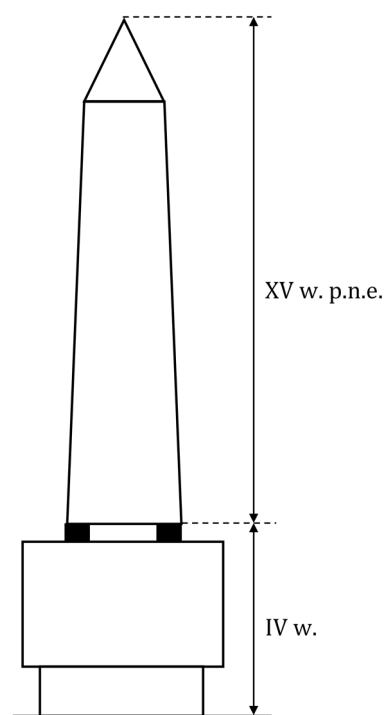
Wydaje się, że wszystkiemu winne są brak precyzji i bezkrytyczne powielanie w kolejnych źródłach pewnych skrótów myślowych. Tak więc po kolei, precyzyjnie, bez większych skrótów...

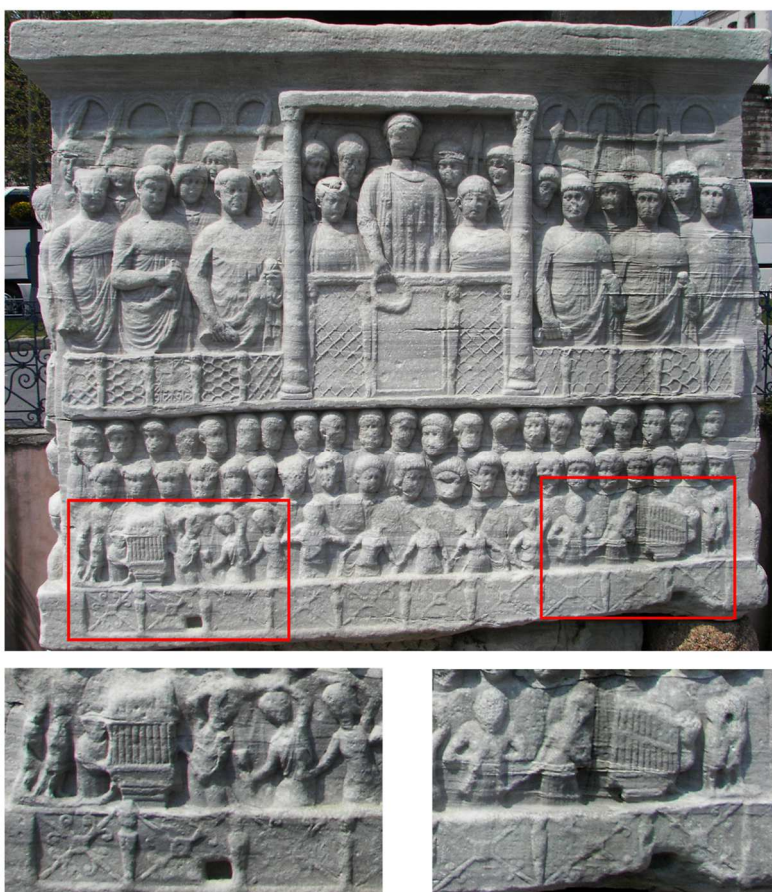
■ **il.2.** *Obelisk Teodozjusza (Obelisk Egipski) na hipodromie Konstantynopola (Stambuł).*

Obelisk Egipski rzeczywiście pochodzi z XV w. p.n.e., został ustawiony w Karnaku (Egipt) na polecenie faraona Totmesa III. Pomnik ten blisko dwa tysiące lat później został przetransportowany do Konstantynopola i tam ustawiony na hipodromie. Niektóre źródła przywołują tutaj dodatkowo przekazy, według których obelisk w czasie transportu został uszkodzony i tak naprawdę w Konstantynopolu ustawiono tylko jego większą, odłamaną część. Wydarzenie to datowane jest, jak już powyżej wspomniano, na IV w. n.e. (za panowania Teodozjusza I Wielkiego). Ale (podkreślmy to wyraźnie) IV w. n.e. to nie jest data powstania obelisku, lecz tylko ustawienia go na hipodromie. I w tym momencie trzeba zauważyć istotny szczegół, który wyjaśni sprzeczność w datowaniu. Obelisk ustawiony został na dwuczęściowym cokole.

Mamy zatem obelisk, który w chwili stawiania go na hipodromie miał blisko dwa tysiące lat, a pod nim dużo młodszy cokół (z IV w. n.e.). I określenie COKÓŁ (podstawa, postument) jest tutaj kluczowe, bo to na nim właśnie (a nie na samym obelisku) odnaleziono płaskorzeźbione przedstawienie organów z miechami skórzanymi. Wszystko jest więc w porządku. Relief potwierdzający istnienie organów z miechami skórzanymi rzeczywiście powstał ok. IV wieku, ale znajduje się on nie na samym obelisku, lecz na jego cokole.

■ **il.3.** Szkic obelisku wraz z cokolem (z informacjami o datowaniu poszczególnych części zabytku).

■ **il.4.** Cokół obelisku Teodozjusza (płaskorzeźba na wschodniej ścianie cokołu); widok całej płaskorzeźby oraz powiększone fragmenty z przedstawieniami organów.

Próbując usprawiedliwić to często spotykane, ogólne i niezbyt precyzyjne podejście do omówionego powyżej szczegółu można wysnuć przypuszczenie, że obelisk wraz z cokolem traktowany jest powszechnie jako całość i właśnie jako całość nazywany jest zamiennie Obeliskiem Egipskim bądź (chyba częściej) Obeliskiem Teodozjusza. Wizualnie monument ten rzeczywiście stanowi swego rodzaju całość i z pewnością w taki właśnie sposób był i wciąż jest postrzegany. I chyba dlatego właśnie dość powszechnie używany jest tutaj skrót myślowy, który nie przejmuje się

specjalnie ani chronologiczną niejednorodnością monumentu, ani niezbyt starannie uzasadnionymi wnioskami.

Tak to widząc należałoby właściwie trochę prowokacyjnie stwierdzić, że Obelisk Egipski to nie to samo co Obelisk Teodozjusza, bo ten drugi ma w swojej konstrukcji dużo młodszy dodatek. I o ile egipskiego pochodzenia na pewno nie można odmówić samemu obeliskowi, o tyle jego cokółowi - jak najbardziej (egipska część monumentu jest dużo starsza niż cokół).

Na marginesie wspomnę jeszcze tylko, że brak trafności w opisach przedstawienia organów na obelisku czy też jego cokole, brnie niekiedy w jeszcze bardziej niezrozumiałe przekazy. Tak np. ks. M. Szczepankiewicz („Organista liturgiczny”) stwierdza wręcz, że obelisk WYOBRAŻA takie organy (tj. “organy z miechami deptanymi przez dwóch chłopców”). Z całym szacunkiem dla Autora, ale stwierdzenie takie jest wyjątkowo nietrafione, bo obelisk jest przecież wysokim, czworobocznym, zwężającym się ku górze, ostro zakończonym słupem, który wyobrażać może wiele rzeczy, z pewnością jednak nie organy piszczałkowe.

I na koniec... przyjmujemy jak wiadomo, że IV wiek to czas, w którym istniały już organy z miechami skórzanymi. Oczywiście możliwe jest, że rozwiązanie takie było w użyciu już wcześniej, ale na to nie mamy dowodów tak oczywistych jak przywołane powyżej przedstawienie w postaci płaskorzeźby. Warto tutaj jednak wspomnieć o hipotezie J. Gołosa, który sugeruje, że workowate miechy w układzie zasilania organów pojawiły się dużo wcześniej, bo równocześnie z zastosowaniem wodnego regulatora ciśnienia znanego z organów Ktesibiosa (Hydraulis). Ale autor zaznacza równocześnie, że rozwiązanie to początkowo nie zapewniało równomiernego ciśnienia, dlatego też (jak się domyślam) mogło przegrać na tym etapie z regulatorem ciśnienia wykorzystującym wodę.

Wiem, wiem... ktoś, czytając ten tekst, powie być może: czepiasz się, “rozdmuchany” temat... no może. Ale, jak powszechnie wiadomo, diabeł tkwi w szczegółach! Choć być może akurat diabeł w tym przypadku nie jest postacią zbyt odpowiednią, ze względu na charakter instrumentu o którym mowa... no ale nie znam niestety innego przysłowia, które równie dobrze oddawałoby istotę opisanego powyżej problemu. Znam jeszcze takie o dobrych chęciach, które mam i ja, i z pewnością przywoływani tutaj już wielokrotnie Autorzy, ale to przysłowie również prowadzi w niebezpieczne rejony. ;-)

Źródła ilustracji:

nagłówek: Fot. cons. maximus, źródło: <https://www.flickr.com/photos/ffinlo/3498309174/> [dostęp: 01.09.2015], licencja: CC BY-NC-SA 2.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.0/legalcode/>) / fragment fotografii oryginalnej

il.1. J. Erdman, *Organy. Poradnik dla użytkowników-ków*, Warszawa 1989

il.2. Fot. Winstonza, źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Obelisk_of_Thutmose_III_in_the_Hippodrome_of_Constantinople.jpg [dostęp: 01.09.2015], licencja: CC BY-SA 3.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.en/>) / fragmenty fotografii oryginalnej.

il.3. K.Zacharski

il.4. Fot. cons. maximus, źródło: <https://www.flickr.com/photos/ffinlo/3498309174/> [dostęp: 01.09.2015], licencja: CC BY-NC-SA 2.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.0/legalcode/>) / fragmenty fotografii oryginalnej.

Bibliografia:

- C. Sachs, *Historia instrumentów muzycznych*, Kraków 1989
- J. Erdman, *Organy. Poradnik dla użytkowników*, Warszawa 1989
- J. Gołos, *Polskie organy i muzyka organowa*, Warszawa 1972
- J. Gołos, *Organoznawstwo historyczne*, Warszawa 2004
- M. Szczepankiewicz, *Organista liturgiczny*, Poznań – Szczecin 2003
- M. Urbańczyk, *Ochrona i konserwacja organów zabytkowych na tle rozwoju sztuki organmistrzowskiej*, Katowice 2011
- R. Gajda, *Organy. Ich budowa i pielęgnacja*, Katowice 2004
- *Wielka Encyklopedia PWN*, red. J. Wojnowski, Warszawa 2005
- L. Safran, Points of View: The Theodosian Obelisk Base in Context, "Greek, Roman and Byzantine studies" 1993, t. 34, nr 4, <http://grbs.library.duke.edu/article/download/3381/5747> [dostęp: 30.01.2015].
- Marcellinus Comes (VI w.): Th. Mommsen, *Chronica minora*, Berlin 1894, t. 2, <https://archive.org/details/chronicaminorasa11mommm> [dostęp: 30.01.2015].